

Studia PRAWNICZE

Zeszyt 4(182) 2009
Warszawa 2009

Michał Bieniak ■

NADZWYCZAJNA ZMIANA STOSUNKÓW JAKO PRZESŁANKA ZASTOSOWANIA ART. 357¹ KC - PRÓBA DEFINICJI

Ostatnie zdarzenia na rynku finansowym spowodowały ponowne zainteresowanie instytucjami prawnymi w ostatnim okresie nieco rzadziej stosowanymi w praktyce. Jedną z nich jest, tzw. klauzula *rebus sic stantibus*, obecna w polskim prawie przede wszystkim w art. 357 KC.

Przepisowi art. 357¹ KC doktryna poświęciła wiele opracowań, w tym również monograficzne¹. Wypowiedzi te jednak zazwyczaj nie próbowały zdefiniować jednej z głównych przesłanek zastosowania art. 357 KC (tj. nadzwyczajnej zmiany stosunków), często uciekając do kazuistyki lub przedstawiając określoną interpretację jako zasadę, od której mogą występować bliżej nieokreślone, ale liczne wyjątki. Dopiero ostatnie dwa duże opracowania A. Brzozowskiego oraz A. Malarewicz

¹ Wymienić należy przede wszystkim następujące opracowania: A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania w prawie polskim (Na tle prawa niektórych państw obcych)*, Warszawa 1992; W. Robaczyński, *Sądowa zmiana umowy*, Warszawa 1998; Z. Gawlik, *Klauzula rebus sic stantibus w znowelizowanym kodeksie cywilnym*, Nowe Prawo 1990r., Nr 10-12, s. 36-52; A. Malarewicz, *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, MoP 2005, Nr 11, s. 539-545, cz. II, MoP 2005, Nr 12, s. 587-592; A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008, Nr 1, s. 1-62; oprócz tego opublikowano jeszcze wiele innych artykułów⁷ w prasie prawniczej, zwłaszcza w latach 90. ubiegłego wieku.

² A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008, Nr 1, s. 1-62.

³ A. Malarewicz, *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, MoP 2005, Nr 11, s. 542-545.

poświęcili dużo uwagi temu zagadnieniu; warto jednak rozważyć, że stanowiska obu przywołanych autorów w znacznym stopniu są ze sobą sprzeczne. Jest to zresztą analiza bardzo istotna dla praktyki prawa, bowiem opracowanie w miarę precyzyjnej definicji pojęcia „nadzwyczajnej zmiany stosunków” znacznie ułatwi zastosowanie normy z przepisu art. 357 KC w praktyce prawniczej, zarówno doradczej, jak i orzeczniczej.

I. Nadzwyczajna zmiana stosunków - analiza językowa

Punktem wyjścia dla dalszej analizy zagadnienia powinna być czysto językowa interpretacja pojęcia „nadzwyczajnej zmiany stosunków”. Ustawodawca nie zawarł bowiem w kodeksie cywilnym, ani w innych aktach normatywnych, definicji legalnej „nadzwyczajnej zmiany stosunków”. W konsekwencji kierując się założeniem racjonalności językowej ustawodawcy należy uznać, że pojęcie to ma znaczenie tożsame z ogólnym jego rozumieniem w języku polskim.

Z trzech użytych przez ustawodawcę słów, jedno, a mianowicie zmiana, zasadniczo nie wymaga wykładni, gdyż jego znaczenie leksykalne jest oczywiste dla wszystkich, aczkolwiek jego interpretacja w kontekście zastosowania art. 357 KC również budzi pewne wątpliwości, o czym będzie mowa w dalszych fragmentach niniejszego opracowania. Na razie poprzestańmy na tym, że zmiana oznacza powstanie sytuacji odmiennej aniżeli w pewnej dacie początkowej⁵.

Słowo „nadzwyczajny”, według słownika języka polskiego pod redakcją E. Polańskiego, posiada dwa znaczenia: „niezwykły, wyjątkowy” oraz „spowodowany niezwykle okolicznościami, nieprzewidziany; ponadprogramowy, specjalny”⁶.

Słowo „stosunek”, według tego samego słownika, posiada natomiast trzy znaczenia: „zależność, relacja między różnymi elementami, osobami, pojęciami itp. zestawionymi ze sobą”, „odnoszenie się do kogoś lub czegoś, postawa wobec czegoś” oraz „współżycie seksualne, akt spółkowania”⁷. Oczywiście dla tej analizy znaczenie posiada wyłącznie pierwsze z podanych znaczeń; dwa pozostałe wyklucza bowiem kontekst przepisu. Dla analizy słowa „stosunek” niezbędne jest również wskazanie, że w języku prawnym i prawniczym często

⁴ Co do pojęcia racjonalności językowej ustawodawcy, zob. m.in.: Z. Ziemiński [w:] S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 163.

⁵ „zastąpienie czegoś czymś innym; wymiana”, E. Polański (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2008, s. 975.

⁶ E. Polański (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2008, s. 485.

⁷ E. Polański (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2008, s. 783.

używane jest pojęcie „stosunku prawnego”. Nie wchodząc w szczegółowe rozważania na temat spornej definicji stosunku prawnego, można wskazać niektóre próby takiej definicji, obecne w teorii prawa. S. Wronkowska definiuje stosunek prawny jako „społeczne zjawisko tetyczne wyznaczone przez normę prawną i powstające między co najmniej dwoma podmiotami prawnymi. Polega on na tym, że jakaś norma prawna wyznacza jakiemuś podmiotowi określone zachowanie odnoszące się do innej osoby czy też spraw innej osoby”. Z. Banaszczyk uprościł nieco tę definicję i określił natomiast stosunek prawny jako taki społeczny stosunek tetyczny, w którym „określone podmioty uzyskują wobec innych podmiotów określone przez normę prawną uprawnienia lub obowiązki”⁹.

Powyższa analiza leksykalna prowadzi do następujących wniosków:

- (a) musi nastąpić zmiana stosunków pomiędzy określoną datą początkową a dniem zastosowania normy prawnej z przepisu art. 357 KC;
- (b) zmiana musi mieć charakter niezwykle, wyjątkowy, specjalny. Z samego pojęcia nadzwyczajnej zmiany stosunków nie wynika, aby miała ona charakter istotny; musi to być natomiast zmiana wyjątkowa, raczej nie-spotykana w normalnym toku czynności. Jej nieprzewidzenie lub nieprzewidywalność, chociaż wchodzi w zakres leksykalnego rozumienia słowa „nadzwyczajny” jest ujęta jako odrębna przesłanka zastosowania normy z art. 357 KC, a w konsekwencji nie stanowi przedmiotu niniejszej analizy;
- (c) stosunek oznacza pewną relację podmiotu (w tym przypadku strony umowy) do innych elementów, osób, pojęć. Jedną z form, ale niejedyną takich relacji jest stosunek prawny, brak jednak podstaw aby zastosowanie art. 357 KC ograniczać wyłącznie do stosunków prawnych albo faktycznych.

II Istota instytucji klauzuli *rebus sic stantibus*

Jak zostało już wspomniane, art. 357¹ KC stanowi najważniejszy i najbardziej ogólny w polskim prawie przejaw szerszej instytucji, a mianowicie klauzuli *rebus sic stantibus*, której definicja budziła od zawsze istotne wątpliwości. Nie jest ⁵.

⁸ S. Wronkowska [w:] S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 115.

⁹ Z. Banaszczyk [w:] Z. Radwański (red.), *System prawa prywatnego*, t. 1, M. Safjan (red.), *Prawo cywilne - część ogólna*, Warszawa 2007, s. 832.

tutaj miejsce na przytoczenie szerszej listy definicji klauzuli *rebus sic stantibus*. Za odzwierciedlające przeważający pogląd można uznać następujące:

- (a) „zastrzeżenie „*rebus sic stantibus*” oznaczało „modyfikację” skuteczności oświadczenia woli przez regulowanie skutków czynności prawnych stosownie do zmienionych warunków. (...) Historycznie ukształtowana, początkowo bardzo szeroko kreślona koncepcja klauzuli „*rebus sic stantibus*” uległa następnie znacznym ograniczeniom. Współcześnie przyjmuje się ją z reguły w znacznie węższym i ściślejszym zakresie niż poprzednio”¹⁰, ten sam autor przytacza jeszcze dwa znaczenia klauzuli - szersze jako ogólnej zasady prawa, „dopuszczającej możliwość zmiany treści lub rozwiązania stosunku prawnego, jeżeli okoliczności istniejące w chwili jego powstania ulegały następnie zmianie”¹¹ oraz węższe jako określenie „instytucji prawnych wykształconych przez orzecznictwo lub uregulowanych w obowiązujących przepisach o charakterze ogólnym lub szczegółowym. Rozwiązania te szczegółowo określają przesłanki uwzględnienia wpływu zmiany okoliczności na zobowiązania ”¹²;
- (b) „zwrot ten stosowany jest obecnie w szerszym znaczeniu - na określenie wszelkich koncepcji lub rozstrzygnięć, zmierzających do modyfikowania zobowiązania z uwagi na nieoczekiwane zmiany stosunków społecznych”¹³;
- (c) „*tacit condition said to attach to all contracts meaning that they cease to be obligatory as soon as the state of facts out of which they arosed has changed*”¹⁴.

Za odosobniony należy uznać natomiast pogląd A. Pino, zgodnie z którym klauzula *rebus sic stantibus* jest instytucją prawną, uzależniającą skuteczność

¹⁰ A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania w prawie polskim (Na tle prawa niektórych państw obcych)*, Warszawa 1992, s. 14.

¹¹ A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania w prawie polskim (Na tle prawa niektórych państw obcych)*, Warszawa 1992, s. 28.

¹² A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania w prawie polskim (Na tle prawa niektórych państw obcych)*, Warszawa 1992, s. 28.

¹³ Z. Radwański, *Zobowiązania - część ogólna*, Warszawa 1997, s. 233.

¹⁴ „milczący warunek dodany do wszystkich umów i oznaczający, że przestają one zobowiązywać, jak tylko ulegnie zmianie stan faktyczny, z którego one wyniknęły” (tłum, własne autora), *Black's Law Dictionary*, wyd. VI West Publishing Co. 1990 (reprint 1998), s. 250; w doktrynie włoskiej szerokie pojmowanie klauzuli *rebus sic stantibus* prezentowali m.in. E. Barsanti, *Nota do orzeczenia Turyńskiego Sądu Kasacyjnego z dnia 16 sierpnia 1900 r*, *Foro Italiano* 1901, s. 737-740; G. Osti, *La così detta clausola rebus sic stantibus nel suo sviluppo storico*, [w:] tenże: *Scritti giuridici*, Milano 1973, s. 171 i nast., oraz G. Osti, *Clausola rebus sic stantibus*, [w:] tenże: *Scritti giuridici*, Milano 1973, s. 531 i nast.

umowy od przetrwania wszystkich okoliczności faktycznych lub prawnych towarzyszących lub determinujących zawarcie umowy¹⁵. Tak postrzegana klauzula *rebus sic stantibus* w rzeczywistości nigdy nie występowała w żadnym systemie prawnym, a gdyby występowała, to nie tyle stanowiłaby wyjątek od zasady *pacta sunt servanda*, lecz całkowicie wykluczałaby istnienie tej zasady w prawie prywatnym.

Reasumując, klauzula *rebus sic stantibus* jest instytucją pozwalającą dostosować stosunek zobowiązaniowy (co do zasady stosunek z umowy) do zmiany okoliczności. Jako taką należy ją uznać za wyjątek od zasady *pacta sunt servanda*¹⁶, chociaż niektórzy uznają ją nawet za zasadę uzupełniającą lub wzmacniającą zasadę *pacta sunt servanda* w ten sposób, że pozwala „odczytać” prawdziwą treść *pactum*¹⁷. Niezależnie jednak od tego, który z tych poglądów przyjmujemy, instytucja klauzuli *rebus sic stantibus* uelastycznia tradycyjne pojmowanie zasady *pacta sunt servanda*, stanowi przejaw tzw. prawa sędziowskiego¹⁸; zmierza do dostosowania „literalnej” treści stosunku umownego lub takiej jego modyfikacji, aby treść zobowiązania uwzględniała zasady słuszności i, aby nie kłóciła się z powszechnym poczuciem sprawiedliwości¹⁹.

III Zarys historii instytucji klauzuli *rebus sic stantibus*

Przed dokonaniem dalszej analizy pojęcia „nadzwyczajnej zmiany stosunków” nie sposób pominąć historii instytucji, określanej mianem klauzuli *rebus sic stantibus*. Jakkolwiek bowiem historia pewnej instytucji nie może całkowicie determinować współczesnego rozumienia przepisu, to może jednak stanowe wskazówkę, pozwalającą na odkrycie celu i intencji ustawodawcy we wprowadzeniu określonej normy prawnej do aktualnie obowiązującego systemu prawa.

¹⁵ A. Pino, *L'eccessiva onerosità della prestazione*, Padova 1952, s. 105: „per clausola si intende la subordinazione dell'efficacia del contratto alla persistenza di tutte le situazioni di fatto o di diritto ehe hanno accompagnato o determinato la conclusione del contratto stesso”.

¹⁶ A. Malarewicz, *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, MoP 2005, Nr 11, s. 540.

¹⁷ A. Brzozowski [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny Komentarz*, t.1, Warszawa 2005, s. 858-859, Z. Gawlik, *Nadzwyczajna zmiana stosunków jako przesłanka modyfikacji lub rozwiązania umowy*, MoP 1995, Nr 3, s. 65; tak też, ale z istotnymi ograniczeniami: W. Robaczyński, *Sądowa zmiana umowy*, Warszawa 1998, s. 70.

¹⁸ Z. Gawlik, *Klauzula rebus sic stantibus w znowelizowanym kodeksie cywilnym*, Nowe Prawo 1990, Nr 10-12, s. 46.

¹⁹ Z. Gawlik, *Nadzwyczajna zmiana stosunków jako przesłanka modyfikacji lub rozwiązania umowy*, MoP 1995, Nr3, s. 65; Z. Gawlik, *Klauzula rebus sic stantibus w znowelizowanym kodeksie cywilnym*, Nowe Prawo 1990, Nr 10-12, s. 36.

W przeważającej opinii, początków instytucji klauzuli *rebus sic stantibus* należy dopatrywać się w czasach Średniowiecza, w epoce glosatorów, a rozwój tej doktryny upatrywać zwłaszcza w działalności postglosatorów²⁰. Idea ta trwała przez następne wieki, chociaż z czasem zmniejszało się zainteresowanie doktryny skupione na niej²¹. Instytucję klauzuli *rebus sic stantibus* akceptowały jednak jeszcze kodyfikacje XVIII-wieczne: kodeks bawarski z 1756 roku oraz Prawo krajowe pruskie z 1794 roku.

Klauzulę *rebus sic stantibus* odrzuciły natomiast wielkie kodyfikacje XIX wieku: Kodeks Napoleona z 1804 roku, kodeks cywilny austriacki z 1811 roku (ABGB) oraz kodeks cywilny niemiecki z 1896 roku (BGB). Powrót tej instytucji do ustawodawstwa, doktryny i orzecznictwa zapewniły natomiast dramatyczne wydarzenia I Wojny Światowej oraz następującej po niej w wielu państwach hiperinflacji. Przywrócenie klauzuli *rebus sic stantibus* następowało różnymi metodami: poprzez ingerencję ustawodawcy w przepisach nadzwyczajnych, wydawanych w związku ze zdarzeniami wojennymi²²; poprzez rozstrzygnięcia orzecznictwa (w szczególności dotyczy to Austrii oraz Niemiec²³); poprzez wprowadzenie nowych przepisów ogólnych i szczegółowych, stanowiących wyraz klauzuli *rebus sic stantibus* do nowych kodyfikacji, uchwalanych w I połowie XX wieku²⁴.

W Polsce ogólną klauzulę *rebus sic stantibus* wprowadził kodeks zobowiązań w swoim art. 269. Z punktu widzenia przedmiotu niniejszej analizy, istotne jest, że kodeks ten w miejsce „nadzwyczajnej zmiany stosunków” posługiwał się

²⁰ Tak: K. Przybyłowski, *Klauzula „rebus sic stantibus” w rozwoju historycznym*, Lwów 1926, s. 4-5; G. Osti, *Clausola rebus sic stantibus* [w:] G. Osti, *Scritti giuridici*, Milano 1973, s. 536-537; A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008, Nr 1, s. 6; E. Barsanti, *Nota do orzeczenia Turyńskiego Sądu Kasacyjnego z dnia 16 sierpnia 1900 r.*, *Foro Italiano* 1901, s. 737.

²¹ G. Osti, *La così detta clausola rebus sic stantibus nel suo sviluppo storico*, [w:] G. Osti, *Scritti giuridici*, Milano 1973, s. 195.

²² Tak, we Włoszech: *Decreto Luogotenenziale z 27 maja 1915 roku*, nr 739, opublikowany: *Gazzetta Ufficiale*, 1915, nr 134.

²³ Szerzej: A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania w prawie polskim (na tle prawa niektórych państw obcych)*, Warszawa 1992, s. 65-81.

²⁴ Tak postąpił m.in. międzywojenny polski ustawodawca, wprowadzając art. 269 kodeksu zobowiązań, oraz ustawodawca włoski, wprowadzając art. 1467-1469 do kodeksu cywilnego z 1942 roku.

²⁵ Wszelkie odniesienia do treści kodeksu zobowiązań w niniejszym opracowaniu dotyczyły jego pierwotnego brzmienia, ustalonego rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 roku - Kodeks zobowiązań (Dz.U. 1933 r., nr 82, poz. 598).

terminologią „nadzwyczajnych wypadków”, a co najważniejsze przykładowo wymieniał takie nadzwyczajne wypadki, a mianowicie: wojnę, zarazę, zupełny nieurodzaj i inne klęski żywiołowe, przy czym treść przepisu regulującego ogólną klauzulę *rebus sic stantibus* ewoluowała w toku prac kodyfikacyjnych²⁶.

Kodeks cywilny w swoim pierwotnym brzmieniu odrzucił instytucję klauzuli *rebus sic stantibus*; została ona przywrócona polskiemu prawu w roku 1990²⁷ jako art. 357 KC, przy czym pierwotnie z żądaniem oznaczenia sposobu wykonania zobowiązania, wysokości świadczenia albo rozwiązania umowy nie mogła wystąpić strona prowadząca przedsiębiorstwo, jeżeli świadczenie pozostawało w związku z prowadzeniem tego przedsiębiorstwa (art. 357 § 2 KC). Ograniczenia w zastosowaniu art. 357 KC w odniesieniu do przedsiębiorców zostały zniesione w 1996 roku²⁸.

Na tle historii klauzuli *rebus sic stantibus*, nie budzi wątpliwości, że instytucja ta pojawia się lub poszerza zakres swojego zastosowania w systemach prawnych zasadniczo w chwilach kryzysu lub głębokich przemian gospodarczych (przemiany gospodarcze okresu późnego średniowiecza, I wojna światowa, okres Wielkiego Kryzysu, przemiany gospodarcze przy przejściu z gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki wolnorynkowej).

IV Przegląd poglądów doktryny i orzecznictwa

Jakkolwiek rozmiary niniejszego opracowania nie pozwalają na pełną prezentację poglądów doktryny i orzecznictwa, należy jednak - aby analiza była pełna - chociaż pokrótce je zaprezentować, ze wskazaniem w szczególności punktów szczególnie spornych, a tych jak na tak ograniczone zagadnienie jest szczególnie dużo.

²⁶ Por. art. 195 tzw. projektu „lwowskiego”, E. Till, *Polskie prawo zobowiązań. Część ogólna. Projekt wstępny z motywami*, Lwów 1923, s. 38-39; art. 301 projektu autorstwa Ludwika Domańskiego, L. Domański, *Komisja Kodyfikacyjna RP, Sekcja prawa cywilnego*, tom I zeszyt 1, Projekt prawa o zobowiązaniach w opracowaniu koreferenta projektu adwokata Ludwika Domańskiego, Warszawa 1927, s. 79; art. 269 projektu Komisji Kodyfikacyjnej RP z 1933 roku, *Komisja Kodyfikacyjna RR Podkomisja prawa o zobowiązaniach*. Z. 1. Projekt kodeksu zobowiązań przyjęty przez Kolegium Uchwalające Komisji Kodyfikacyjnej w dniach 23-27 czerwca 1933, Warszawa 1933, s. 77.

²⁷ Ustawa z dnia 28 lipca 1990 roku o zmianie ustawy - Kodeks cywilny, opubl. Dz.U. 1990?r., Nr 55, poz. 321.

²⁸ Ustawa z dnia 23 sierpnia 1996 roku o zmianie ustawy - Kodeks cywilny, opubl. Dz.U. 1996 r., Nr 114, poz. 542.

Pierwszym, można rzecz tradycyjnym, bo istniejącym jeszcze przy wykładni art. 269 KZ, punktem spornym jest możliwość uznania za nadzwyczajną zmianę stosunków (nadzwyczajny wypadek) zmiany sytuacji indywidualnej strony umowy. Można tu wyróżnić dwa stanowiska skrajne: wykluczające w całości taką możliwość oraz dopuszczające ją na ogólnych zasadach i autorów prezentujących stanowisko pośrednie, dopuszczających zastosowanie art. 357 KC w takiej sytuacji, ale nakazujących w tych przypadkach szczególną ostrożność³¹.

Za drugi sporny element definicji nadzwyczajnej zmiany stosunków³¹ należy uznać czas zajścia takiej zmiany. Można tutaj wyróżnić dwa stanowiska. Pierwsze zakłada, że do zmiany stosunków musi dojść w okresie pomiędzy zawarciem umowy a jej wykonaniem³². Drugie zakłada, że zmiana stosunków mogła nastąpić przed zawarciem umowy, ale strony o niej nie wiedziały i nie uwzględniły jej przy formułowaniu treści umowy³³.

Kolejne punkty sporne dotyczą okoliczności, których zmiana może być uznana za nadzwyczajną zmianę stosunków w rozumieniu art. 357¹ KC, a w szczegól-

²⁹ T. Wiśniewski [w:] G. Bieniek, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga trzecia. Zobowiązania*, t. 1, Warszawa 2006, s. 39; Z Radwański, *Zobowiązania - część ogólna*, Warszawa 1997, s. 234; A. Malarewicz, *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, MoP 2005, Nr 11, s. 542. Na tle przepisów KZ: W. Czachórski, *Zarys prawa zobowiązań część ogólna*, Warszawa 1962, s. 264.

³⁰ Z. Gawlik, *Nadzwyczajna zmiana stosunków jako przesłanka modyfikacji lub rozwiązania umowy* MoP 1995, Nr 3, s. 68; A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008 r., Nr 1, s. 31-33, aczkolwiek stanowisko tego autora zdaje się ewoluować w świetle innych jego wypowiedzi: A. Brzozowski [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny Komentarz*, 1.1, Warszawa 2005, s. 863; na tle KZ: L. Domański, *Instytucje kodeksu zobowiązań. Komentarz teoretyczno-praktyczny Część ogólna*, Warszawa 1936, s. 906; tak też: J. M. Prochazka (z powołaniem właśnie na L. Domańskiego), J. M. Prochazka, *Moratorium sędziowskie w świetle Kodeksu Zobowiązań*, *Demokratyczny Przegląd Prawniczy* 1946, Nr 5-6, s. 32.

³¹ W. Robaczyński, *Sądowa zmiana umowy*, Warszawa 1998, s. 92-93.

³² Za przyjęciem daty powstania stosunku zobowiązaniowego (zawarcia umowy) jako daty, po której musi nastąpić nadzwyczajna zmiana stosunków; zdaje się opowiadać: L. Jaworski, *Klauzula rebus sic stantibus*, *Prawn Spółek* 1998, Nr 9, s. 34; wyrok SA w Poznaniu z dnia 9 sierpnia 2006 roku, sygn. akt I ACa 178/06, niepubl. Co do wykonania jako daty końcowej, w której możliwe jest wystąpienie z żądaniem w trybie art. 357¹ KC, m.in.: wyrok SN z dnia 21 kwietnia 2005 roku, sygn. akt III CK 65/04, niepubl.; wyrok SN z dnia 6 grudnia 2006 roku, sygn. akt IV CSK 290/06, niepubl.; wyrok SN z dnia 22 listopada 2007 roku, sygn. akt III CK 111/07, niepubl.

³³ A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008, Nr 1, s. 34.

ności, czy za zmianę stosunków można uznać: (a) zmianę stanu prawnego³⁴; (b) przemiany gospodarcze; (c) zmianę siły nabywczej pieniądza³⁶.

Na końcu warto wymienić niektóre poglądy na samą istotę „nadzwyczajności” zmian. Dla Z. Gawlika nadzwyczajna jest zmiana „spowodowana niezwykle mi okolicznościami, które bardzo rzadko się zdarzają, są niepospolite, wyjątkowe, niezwykle lub niebywałe”³⁷. A Brzozowski zdaje się wiązać pojęcie „nadzwyczajności zmiany” z przekroczeniem granic zwykłego ryzyka kontraktowego, aczkolwiek z zastrzeżeniem, że użycie sformułowania o „nadzwyczajnych zmianach” eliminuje z zastosowania art. 357 KC niektóre przypadki, w których doszło do przekroczenia granic zwykłego ryzyka kontraktowego³⁸.

³⁴ Zmiana stanu prawnego w zasadzie jednogłośnie została przyjęta przez orzecznictwo jako jedna z możliwych form nadzwyczajnej zmiany stosunków. W ostatnim okresie należy wskazać następujące orzeczenia: wyrok SN z dnia 16 maja 2007 roku, sygn. akt III CSK 452/06, opubl. OSP 2009, Nr 2, poz. 1.9; wyrok SN z dnia 20 lipca 2007 roku, sygn. akt I CK 3/07, OSNC-ZD 2008, Nr 3, poz. 65; wyrok SN z dnia 17 stycznia 2008 roku, sygn. akt III CSK 202/07, niepubl. Za znaczącym zawężeniem zastosowania art. 357 KC w przypadku zmian stanu prawnego (choć nie wyklucza całkowicie tego zastosowania) wypowiada się: A. Malarewicz, *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, MoP 2005, Nr 11, s. 544.

³⁵ Za dopuszczalnością zastosowania art. 357 KC w przypadku przemian gospodarczych opowiada się m.in.: A. Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008, Nr 1, s. 33-34; A. Malarewicz, co prawda, całkowicie nie wyklucza takiej możliwości, ale podobnie jak w przypadku zmiany stanu prawnego, znacząco ją zawęża: A. Malarewicz, *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, MoP 2005, Nr 11, s. 542-544.

³⁶ Orzecznictwo w zasadzie jednolicie wyklucza zastosowanie art. 357 KC w przypadku istotnej zmiany siły nabywczej pieniądza w przypadku zobowiązań pieniężnych sensu stricto: wyrok SN z dnia 25 lutego 2004 roku, sygn. akt II CK 493/02, niepubl.; wyrok SA w Warszawie z dnia 11 marca 2004 roku, sygn. akt I ACa 1181/03, opubl.: Apelacja Sąd Apelacyjny w Warszawie 2005, Nr 1, poz. 6. Tak też: L. Jaworski, *Klauzula rebus sic stantibus*, Prawo Spółek 1998, Nr 9, s. 36-37. Autor niniejszego opracowania reprezentuje odmienne stanowisko, czemu dał wyraz już we wcześniejszym artykule: M. Bieniak, *Klauzula rebus sic stantibus - możliwości jej aktualnego zastosowania (uwagi na tle art. 357 KC)*, MoP 2009, Nr 12, s. 641-642.

³⁷ Z. Gawlik, *Klauzula rebus sic stantibus w znówelizowanym kodeksie cywilnym*, Nowe Prawo 1990, Nr 10-12, s. 40.

³⁸ A. Brzozowski [w:] K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, 1.1, Warszawa 2005, s. 863.

V Nadzwyczajna zmiana stosunków w rozumieniu art. 357¹ KC - próba definicji

Wcześniej wskazane: sprzeczność poglądów doktryny co do rozumienia pojęcia „nadzwyczajnej zmiany stosunków” oraz stosunkowa nieliczność prób kompleksowego zdefiniowania wyżej wymienionego pojęcia, wywołują potrzebę stworzenia spójnej i jasnej definicji pojęcia nadzwyczajnej zmiany stosunków jako podstawowej przesłanki zastosowania art. 357 KC.

Definicja ta powinna wychodzić z następujących założeń. Kodeks cywilny nie zawiera odrębnej ustawowej definicji nadzwyczajnej zmiany stosunków. W związku z powyższym, powinna ona w najszerszym możliwym stopniu współgrać z leksykalnym rozumieniem użytych wyrazów. Przy definiowaniu pojęcia stosunków nie można też pominąć faktu szerokiego używania w języku prawnym i prawniczym pojęcia stosunku prawnego.

Po drugie, art. 357 KC, niezależnie od tego czy uznamy klauzulę *rebus sic stantibus* za wyjątek od zasady *pacta sunt servanda*, czy za umocnienie tej zasady, stanowi przepis szczególny w stosunku do przepisu art. 354 KC i jako taki nie może być interpretowany rozszerzająco. Nie oznacza to jednak konieczności zawężenia pola jego zastosowania, a jedynie ścisłą jego interpretację.

Po trzecie, nadzwyczajna zmiana stosunków stanowa tylko jedną z przesłanek zastosowania art. 357 KC. W związku z powyższym, nie można uznawać, że tylko zawężenie zastosowania tej przesłanki lub jej ściśle określenie powoduje, że unikniemy ryzyka rozchwiania bezpieczeństwa obrotu. Autor stoi na stanowisku, że podstawową rolę dla zabezpieczenia, aby zastosowanie art. 357 KC nie doprowadziło do rozchwiania pewności obrotu ma łączna prawidłowa wykładnia dwóch przesłanek zastosowania tego przepisu, a mianowicie nadzwyczajnej zmiany stosunków⁷ oraz nieprzewidzenia tych zmian lub ich konsekwencji. W szczególności dla zapewnienia pewności obrotu ma znaczenie wykładnia przesłanki nieprzewidzenia jako zobiektywizowanej nieprzewidywalności przy uwzględnieniu należytej staranności przy zawieraniu umowy.

Po czwarte, u źródeł klauzuli *rebus sic stantibus* leżą przesłanki słusznosciowe i moralne - wola ustawodawcy, doktryny, orzecznictwa, aby ściśle interpretowane brzmienie umowy nie prowadziło do powstania skutków negatywnie ocenianych z punktu wadzenia moralności i słusznosci, aby *ius* nie stawało się *summa iniuria*.

Te przedstawione założenia, pozwalają zdefiniować nadzwyczajną zmianę stosunków⁷ jako zmianę okoliczności faktycznych lub prawnych zaszłą po zawarciu umowy która przy uwzględnieniu sytuacji stron w dacie jej zawarcia, może być uznana za niezwykłą lub wyjątkową, przy czym okoliczności, które uległy

zmianie mogą mieć charakter powszechny regionalny, lokalny lub nawet osobisty i mogą wpływać na zmianę sytuacji faktycznej lub prawnej wielu osób, obu stron umowy lub wyłącznie jednej ze stron umowy.

Powyżej zaproponowana definicja w maksymalnie możliwy sposób współpracując z leksykalnym znaczeniem użytych przez ustawodawcę słów, nie wprowadzając ograniczeń, których nie można wysnuć z literalnego brzmienia przepisu. To literalne brzmienie nie pozwala ograniczyć nadzwyczajnej zmiany stosunków, wyłącznie do: (a) zmiany okoliczności faktycznych; (b) zmian o charakterze powszechnym lub regionalnym. Przeciwno takiemu ograniczeniu przemawia również istota i historia instytucji *klauzuli rebus sic stantibus*.

Skoro należy ją bowiem uznać za instytucję, zmierzającą do zapewnienia, aby prawo było zgodne z poczuciem sprawiedliwości, a na to wskazuje historia instytucji *klauzuli rebus sic stantibus*, to trudno wyłączyć z zakresu zastosowania art. 357 KC zmianę stanu prawnego lub zmianę indywidualnej sytuacji strony umowy. Czym bowiem - z punktu widzenia zasad słuszności - różnią się następujące sytuacje:

- (a) sytuacja rolnika, zobowiązanego z umowy kontraktacji, który utracił swoje plony na skutek powodzi oraz sytuacja rolnika, zobowiązanego z umowy kontraktacji, który był zmuszony sprzedać swoje gospodarstwo, aby zapewnić środki na leczenie ciężko chorego dziecka;
- (b) sytuacja przedsiębiorcy-pośrednika, który zobowiązał się do sprzedaży urządzeń, których cena na skutek zniszczenia największej fabryki i spadku podaży znacznie wzrosła od sytuacji innego przedsiębiorcy, zajmującej tę samą pozycję w obrocie, gdy wzrost ceny był spowodowany administracyjnymi ograniczeniami w imporcie.

Z punktu widzenia zasad słuszności, różnica nie występuje; nie wskazuje na nią również leksykalna analiza przepisu.

Jednocześnie leksykalne brzmienie słowa „zmiana” wyklucza okoliczności zaszłe przed zawarciem umowy. Niewątpliwie zmiana musi zajść w okresie pomiędzy zawarciem umowy, a jej wykonaniem. Nie można natomiast zgodzić się z powszechnie akceptowanym w orzecznictwie stanowiskiem, że powództwo z żądaniem zmiany umowy lub jej rozwiązania na podstawie art. 357 KC można zgłosić wyłącznie przed wykonaniem umowy. Po pierwsze, ograniczenie takie nie wynika z leksykalnego brzmienia przepisu. Po drugie, co widać chociażby na przykładzie spotykanych w praktyce sporów „opcyjnych”, strony umowy niekiedy, aby uniknąć sytuacji, w której wierzyciele wystąpią z wnioskiem o ogłoszenie upadłości, co może mieć dalsze skutki w postaci natychmiastowej wymagalności kredytów i wyegzekwowania związanych z nimi zabezpieczeń (często osobistych członków zarządu lub właścicieli spółek kapitałowych) wykonują zobowiązania

pomimo przekonania o istnieniu podstaw do zastosowania art. 357 KC. Zmniejsza to w sposób nieuprawniony, ani leksykalnym brzmieniem przepisu, ani naturą klauzuli *rebus sic stantibus*, pole zastosowania art. 357 KC. Wydaje się, że - aby nie rozchwiać pewności obrotu - zaprezentowaną wykładnią (tzn. przyjęciem, że wykonanie umowy nie wyklucza powołania się na art. 357 KC), należy przyjąć, że powództwo oparte na art. 357 KC powinno zostać wytoczone przed wykonaniem umowy, ale samo wykonanie umowy w trakcie postępowania nie spowoduje bezpośrednio jego bezzasadności (ewentualnie wymagać będzie jedynie modyfikacji powództwa).

Zmiana musi być niezwykła (wyjątkowa), przy uwzględnieniu sytuacji stron umowy. Jest to jedno z głównych kryteriów, mających ograniczyć pole zastosowania art. 357 KC w taki sposób, aby nie prowadził on do rozchwiania pewności obrotu. Jednocześnie wyjątkowość zmiany musi być rozstrzygana w odniesieniu do okoliczności konkretnej sprawy i sytuacji konkretnych stron. Powódź będzie niejednokrotnie znaczeniem wyjątkowym, może jednak nie być zdarzeniem niezwykłym, jeżeli na danym terenie powodzie występują często. Podobnie choroba, uniemożliwiająca wykonywanie ciężkiej fizycznej usługi, może być dla osoby młodej zdarzeniem wyjątkowym, a dla osoby w starszym wieku - nie spełniać kryterium wyjątkowości.

Niezwykłość (wyjątkowość) zmiany abstrahuje jednocześnie od pojęcia ryzyka kontraktowego (przepis w żaden sposób się do niego nie odwołuje) oraz nieprzewidywalności zmiany stosunków lub jej wpływu na zobowiązanie (jest to odrębna przesłanka zastosowania art. 357 KC).

Jednocześnie powyżej zaproponowana interpretacja, nie dosyć że zgodna z leksykalnym znaczeniem użytych w przepisie słów i istotą instytucji klauzuli *rebus sic stantibus*, nie powinna rozchwiać pewności obrotu. Trzeba bowiem nadal pamiętać, że tylko wyjątkowa (niezwykła) zmiana może być podstawą dla zastosowania art. 357 KC. Ponadto nadużywanie art. 357 KC powinna wykluczyć odpowiednia interpretacja przesłanki „nieprzewidzenia” jako zobiektywizowanej nieprzewidywalności nadzwyczajnej zmiany stosunków i konsekwencji z niej wynikających, pomimo zachowania należytej staranności.

SPIS SKRÓTÓW:

Dz.U.	- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
KC	- ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku - Kodeks cywilny (Dz.U. nr 16, poz. 93, z późniejszymi zmianami)
KZ	- rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 roku-Kodeks zobowiązań (Dz.U. 1933 r., nr 82, poz. 598)
MoP	- Monitor Prawniczy
OSNC-ZD	- Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izba Cywilna - Zbiór Dodatkowy
SPP	- Studia Prawa Prywatnego
SA	- Sąd Apelacyjny
SN	- Sąd Najwyższy
OSP	- Orzecznictwo Sądów Polskich

AKTY NORMATYWNE:

- Decreto Luogotenenziale z 27 maja 1915 roku, nr 739, opublikowany: Gazzetta Ufficiale 1915 r., nr 134
- Regio Decreto 16 marzo 1942, n. 262 - Approvazione del testo del Codice civile, opubl.: Gazzetta Ufficiale 1942 r., nr 79
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1933 roku -Kodeks zobowiązań (Dz.U. 1933 r., nr 82, poz. 598)
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku - Kodeks cywilny (Dz.U. nr 16, poz. 93, z późniejszymi zmianami)
- Ustawa z dnia 28 lipca 1990 roku o zmianie ustawy- Kodeks cywilny, opubl. Dz.U. 1990 r., Nr 55, poz. 321
- Ustawa z dnia 23 sierpnia 1996 roku o zmianie ustawy - Kodeks cywilny, opubl. Dz.U. 1996 r., Nr 114, poz. 542

OPRACOWANIA KSIĄŻKOWE I ARTYKUŁY:

- Barsanti E., *Nota do orzeczenia Turyńskiego Sądu Kasacyjnego z dnia 16 sierpnia 1900 r.*, Foro Italiano 1901, s. 737-740
- Bieniak M., *Klauzula rebus sic stantibus - możliwości jej aktualnego zastosowania (uwagi na tle art. 357¹ KC)*, MoP 2009, Nr 12, s. 639-642
- Bieniek G. (red.), *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga trzecia. Zobowiązania*, t. 1, Warszawa 2006
- *Black's Law Dictionary*, wyd. VI West Publishing Co. 1990 (reprint 1998)
- Brzozowski A., *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus; waloryzacja świadczeń pieniężnych)*, SPP 2008, Nr 1, s. 1-62
- Brzozowski A., *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania w prawie polskim (Na tle prawa niektórych państw obcych)*, Warszawa 1992
- Czachórski W., *Zarys prawa zobowiązań część ogólna*, Warszawa 1962
- Domański L., *Instytucje kodeksu zobowiązań. Komentarz teoretyczno-praktyczny. Część ogólna*, Warszawa 1936

- Gawlik Z., *Klauzula rebus sic stantibus w znolizowanym kodeksie cywilnym*, Nowe Prawo 1990, Nr 10-12, s. 36-52
- Gawlik Z., *Nadzwyczajna zmiana stosunków jako przesłanka modyfikacji lub rozwiązania umowy*, Monitor Prawniczy 1995, Nr 3, s. 65-68
- Jaworski L., *Klauzula rebus sic stantibus*, Prawo Spółek 1998, Nr 9, s. 33-37
- Malarewicz A., *Wpływ zmiany stosunków na wykonanie zobowiązań*, cz. I, Monitor Prawniczy 2005, Nr 11, s. 539-545, cz. II, Monitor Prawniczy 2005, Nr 12, s. 587-592
- Osti G., *La così detta clausola rebus sic stantibus nel suo sviluppo storico*, [w:] Osti G., *Scritti giuridici*, Milano 1973, s. 171-237
- Osti G., *Clausola rebus sic stantibus*, [w:] Osti G., *Scritti giuridici*, Milano 1973, s. 531-555
- Pietrzykowski K (red.), *Kodeks cywilny Komentarz*, 1.1, Warszawa 2005
- Pino A., *Uccessiva onerosità della prestazione*, Padova 1952
- Polański E. (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, Kraków 2008
- Prochazka J. M., *Moratorium sędziowskie w świetle Kodeksu Zobowiązań*, Demokratyczny Przegląd Prawniczy 1946, Nr 5-6, s. 31-34
- Przybyłowski K., *Klauzula „rebus sic stantibus” w rozwoju historycznym*, Lwów 1926
- Radwański Z. (red.), *System prawa prywatnego*, 1.1, Safjan M. (red.), *Prawo cywilne - część ogólna*, Warszawa 2007
- Radwański Z., *Zobowiązania - część ogólna*, Warszawa 1997
- Robaczyński W., *Sądowa zmiana umowy*, Warszawa 1998
- Wronkowska S., Ziemiński Z., *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001

PROJEKTY AKTÓW NORMATYWNYCH:

- Domański L., Komisja Kodyfikacyjna RP, Sekcja prawa cywilnego, tom I zeszyt 1, Projekt prawa o zobowiązaniach w opracowaniu koreferenta projektu adwokata Ludwika Domańskiego, Warszawa 1927
- Komisja Kodyfikacyjna RP, Podkomisja prawa o zobowiązaniach. Z. 1. Projekt kodeksu zobowiązań przyjęty przez Kolegium Uchwalające Komisji Kodyfikacyjnej w dniach 23-27 czerwca 1933, Warszawa 1933
- Till E., Polskie prawo zobowiązań. Część ogólna Projekt wstępny z motywami, Lwów 1923

ORZECZNICTWO:

- wyrok SN z dnia 25 lutego 2004 roku, sygn. akt II CK 493/02, niepubl.
- wyrok SN z dnia 21 kwietnia 2005 roku, sygn. akt III CK 65/04, niepubl.
- wyrok SN z dnia 6 grudnia 2006 roku, sygn. akt IV CSK 290/06, niepubl.
- wyrok SN z dnia 16 maja 2007 roku, sygn. akt III CSK 452/06, opubl. OSP 2009, Nr 2, poz. 19
- wyrok SN z dnia 20 lipca 2007 roku, sygn. akt I CK 3/07, OSNC-ZD 2008, Nr 3, poz. 65
- wyrok SN z dnia 22 listopada 2007 roku, sygn. akt III CK 111/07, niepubl.

- wyrok SN z dnia 17 stycznia 2008 roku, sygn. akt III CSK 202/07, niepubl.
- wyrok SA w Warszawie z dnia 11 marca 2004 roku, sygn. akt I ACa 1181/03, opubl. :
Apelacja. Sąd Apelacyjny w Warszawie 2005, Nr 1, poz. 6
- wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 9 sierpnia 2006 roku, sygn. akt I ACa 178/06, niepubl.

**EXTRAORDINARY CHANGE IN RELATIONS AS A PREMISE
FOR APPLICATION OF ARTICLE 357¹ OF THE POLISH CIVIL CODE
- ATTEMPT AT DEFINITION**

This study is devoted to one of the key premises for application of Article 357 of the Polish Civil Code, namely an extraordinary change in relations. Based on the analysis of the language, history (development of *rebus sic stantibus* clause which found expression in Article 357 of the Polish Civil Code) and views in jurisprudence and case law, the author forms his own definition of this premise as a change in actual or legal circumstances which occurs after the agreement is executed and can be recognised as unusual or extraordinary, taking into consideration the situation of the parties on the date of execution, save that the circumstances which underwent a change may of general, regional, local or even personal nature and may affect the change of actual or legal situation of many persons, both parties to the agreement or only one of the parties to the agreement.